

Specific Linguistic and Linguocultural Features of Phraseological Units with Zoonym Components (Zoophraseologisms)

Solidjonova Rayxonabonu

Master's student of Kokand university

Abstract

This study explores the linguistic and linguocultural specificity of phraseological units containing zoonym components, here termed zoophraseologisms. It analyzes their semantic structure, metaphorical transference mechanisms, and pragmatic functions, demonstrating how zoonyms serve as a productive source of idiomatic meaning through the prototypical properties assigned to animals. The linguocultural analysis reveals that zoophraseologisms encode national-cultural connotations, reflecting the Uzbek people's worldview, value system, and cultural codes. By examining stereotypes, myths, and ethical norms embedded in these units, the research shows that zoophraseologisms function as carriers of ethnocultural memory. A comparative glance highlights both universal zoomorphic metaphors and ethnospecific interpretations unique to Uzbek linguoculture, underscoring the deep interconnection between language, cognition, and culture.

Keywords: zoophraseologism, zoonym, phraseological unit, linguoculturology, metaphor, cultural code, national worldview, idiomaticity

Annotatsiya

Mazkur tezisda zoonim komponentli frazeologik birliklar – zoofrazeologizmlarning lingvistik va lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Zoofrazeologizmlar semantik jihatdan barqaror, obrazli, umumlashgan ma'noga ega birliklar sifatida o'rganilib, hayvon nomlarining idiomatik ma'no yaratishdagi mahsuldorligi, prototipik belgilarga asoslangan metaforik ko'chish mexanizmi yoritiladi. Lingvokulturologik tahlil ularning milliy-madaniy konnotatsiyalarini, o'zbek xalqining dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi va zoomorfik madaniy kodlarini aks ettirishini ko'rsatadi. Zoofrazeologizmlar etnomadaniy xotira, stereotip va axloqiy me'yorlarni tashuvchi vosita sifatida talqin qilinadi. Tadqiqot zoomorfik metaforalarning universalligi bilan birga etnospetsifik talqinlarni ham qiyosiy yoritadi.

Kalit so'zlar: zoofrazeologizm, zoonim, frazeologik birlik, lingvokulturologiya, metafora, madaniy kod, milliy dunyoqarash, idiomatiklik

Tilning frazeologik qatlami xalqning ko'p asrlik tajribasi, tafakkur tarzi va madaniy xotirasini o'zida mujassam etgan eng yorqin lingvistik birliklar jamlanmasidir. Frazeologik birliklar tarkibida alohida leksik-semantik guruhni tashkil etuvchi zoonim komponentli iboralar – zoofrazeologizmlar butunlay o'ziga xos lingvistik tizimni hosil qiladi. Zoonim deb ataluvchi hayvon nomlari semantik jihatdan nafaqat biologik turning bevosita ifodasi, balki madaniy ongda shakllangan ramziy, metaforik va baholovchi ma'nolarning tashuvchisidir. Shu sababli zoofrazeologizmlar tilshunoslikning frazeologiya, semantika hamda lingvokulturologiya sohalari kesishgan nuqtada joylashgan murakkab tadqiq ob'yekti sifatida e'tiborni tortadi. Zoonim komponentli frazeologik birlik deganda, odatda, tarkibida hayvon nomi ishtirok etgan va yaxlit holda obrazli-ko'chma ma'no kasb etgan turg'un so'z birikmasi tushuniladi, masalan, "bo'ring og'ziga tushmoq", "qo'y og'zidan cho'p olmagan", "itdan qolgan suyak". Bunday birliklar nutqda nominativ vazifadan ko'ra ekspressiv-baholovchi vazifani bajaradi, ular orqali inson o'zining ichki dunyosi, ijtimoiy munosabatlari va atrof-muhitga bo'lgan bahosini hayvonot olami timsollariga ko'chiradi. Zoofrazeologizmlarning lingvistik va lingvokulturologik tahlili

ularning shakllanish mexanizmlari, strukturaviy-sintaktik tiplari, semantik maydonlari hamda chuqur etnomadaniy asoslarini ochib berish imkonini yaratadi.

Lingvistik nuqtayi nazardan zoofrazeologizmlar, avvalo, turg'unlik, idiomatiklik va obrazlilik kabi universal frazeologik belgilarga ega. Ularning ma'nosi tarkibiy qismlar ma'nolarining oddiy yig'indisidan kelib chiqmaydi, balki butunlay yangi, yaxlit semantik birlikni hosil qiladi. Masalan, "mushuk yuvindi qilmoq" iborasi "mushuk" va "yuvinoq" leksemalarining to'g'ridan-to'g'ri ma'nosini saqlagan holda, insonning yuzaki, shoshilinch yuvinish harakatini bildiradi, bu yerda mushukning o'zini yalab tozalashiga o'xshatish asos qilib olingan. Mazkur ma'no ko'chishida zoonimning prototipik xususiyati hal qiluvchi rol o'ynaydi: kundalik kuzatishlar natijasida ongda shakllangan hayvon obrazi – tulki ayyor, bo'ri ochko'z va yirtqich, qo'y yuvosh, it pastkash yoki sadoqatli, ot olijanob va kuchli – frazeologik birlikning semantik yadrosiga aylanadi. Shu tariqa "tulki bo'lmoq" yoki "tulkining dumi" kabi iboralar ayyorlik, makkorlikni ifodalasa, "bo'rining og'zidan qurt tushmaydi" iborasi to'ymas, hamisha nafsiga berilgan shaxsni tavsiflaydi. "Qo'y og'zidan cho'p olmagan" frazeologizmi esa hech kimga ozor bermaydigan, o'ta beozor inson obrazini yaratadi, bu yerda qo'yning o't yemaydigan, sokin hayvon sifatidagi stereotipidan foydalanilgan. "Itidan qolgan suyak" iborasi qadrsiz, hech kimga keraksiz narsa manosini, "itning oldiga suyak tashlamoq" esa mayda pora berish, chalg'itish strategiyasini ifodalaydi. Semantik tasnif nuqtayi nazaridan zoofrazeologizmlar asosan inson xususiyatlarini, xatti-harakatlarini, holatlarini hamda mavhum vaziyatlarni obrazli tarzda tavsiflovchi birliklar sifatida ajralib turadi. Ular orasida sub'yektiv baho, kinoya, masxara, erkalash yoki kamsitish kabi turli pragmatik ottenkalarni o'zida mujassam etgan modallik kuchli bo'ladi. Strukturaviy jihatdan zoofrazeologizmlar fe'lli birikmalar ("ilonning zahrini so'rmoq" – chidab zararni yengish, "xo'roz qichqirmasdan turmoq" – tong otmasdan, erta turmoq), otli birikmalar ("bo'ri yuragi" – jasur, "eshak miyasi" – aqlsiz), shuningdek, ravishdoshli yoki sifatdoshli qurilmalar shaklida namoyon bo'ladi. Frazeologik birliklarning sintaktik vazifalari ularning strukturasiqarab gap bo'laklari sifatida turli pozitsiyalarda kela olishi bilan belgilanadi. Til amaliyotida zoofrazeologizmlarning variativligi ham sezilarli: ayrim hollarda fonetik variantlar ("xo'roz" – "qo'roz", "bo'ri" – "qashqir") yoki leksik komponentlarning sinonimik almashinuvi kuzatiladi. Ayni paytda, bir xil yoki yaqin ma'nolarni ifodalovchi zoofrazeologizmlar sinonimik qatorlar hosil qilishi mumkin, masalan, "tulki bo'lmoq", "makkor bo'lmoq", "ilonning yog'ini yalagan" kabi iboralar umumiy "ayyorlik" semasiga ega bo'lsa-da, ularning ekspressiv-emotsional bo'yog'i va qo'llanish doirasi farqlanadi. Bu xilma-xillik zoofrazeologizmlarning til tizimidagi mahsuldorligi va kommunikativ moslashuvchanligini ko'rsatadi. Lingvistik tahlilning yana bir muhim yo'nalishi – zoonim komponentli barqaror o'xshatishlar, maqol va matallar bilan frazeologik birliklar o'rtasidagi chegara masalasidir, chunki ko'pgina iboralar paremiologik fondan frazeologiyaga o'tish bosqichida bo'lib, diskursiv muhitga qarab turlicha baholanadi.

Zoofrazeologizmlarning lingvokulturologik xususiyatlari ularning milliy-madaniy semantikani tashuvchi eng ishonchli manbalardan biri ekanligini isbotlaydi. Lingvokulturologiyada til birliklari madaniy kodlar sifatida talqin qilinadi va zoonimik kod eng qadimiy, universallikka da'vogar bo'lsa-da, har bir lingvomadaniyatda o'ziga xos shakl olgan tizimdir. O'zbek tilidagi zoofrazeologizmlar chorvadorlik va dehqonchilik madaniyatiga asoslangan milliy dunyoqarashni, ming yillar davomida shakllangan e'tiqod, urf-odat va qadriyatlarni qatlam-qatlam holda saqlaydi. Hayvonlarning ramziy talqinida an'anaviy xo'jalik turmush tarzi hal qiluvchi omil bo'lgan: ot va qo'yning yuqori ijobiy bahosi, itning ziddiyatli (pastkash, ammo sodiq), bo'rining esa kuch va xatar ramzi sifatida qadrlanishi ko'chmanchi ajdodlar tajribasining davomi sifatida tilda muhrlangan. "It bo'lmoq", "itning kuni", "itidan qolgan suyak" kabi zoofrazeologizmlar itga nisbatan ko'proq salbiy konnotatsiyani aks ettirsa, "sodiq itday" qiyosiy qurilmasi ijobiy tomonni yoritadi. Bo'ri obrazi "bo'rining og'zidan qurt tushmaydi", "bo'ri bilan qo'yni qo'shib boqmoq" (murosa qilib bo'lmaydigan qarama-qarshilik) iboralarida vahshiylik va

murosasizlikni, “bo’ri yuragi”da esa jasoratni ramziylashtiradi. Tuya – sabr-toqat va bardosh timsoli sifatida “tuyaning dumi yerga tekkanda” (hech qachon amalga oshmas hodisa) frazeologizmi bilan tilga kiritilgan. Ot obrazi esa “otday yigit”, “ot qo’ymoq” (ism bermoq, atamoq), “otning qashqasidek” (boshqalardan ajralib turadigan) iboralarida olijanoblik, kuch va alohidalikni ifodalaydi. Ayni shu zoonimlarning boshqa madaniyatlardagi talqini bilan qiyoslaganda, o’zbek lingvomadaniyatiga xos milliy semalar yanada yaqqol namoyon bo’ladi. Jumladan, boyqush (boyo’g’li) ingliz madaniyatida donolik ramzi sifatida ijobiy baholansa, o’zbek tilida “boyqushday qolmoq” (yolg’iz, tashlandiq holatda qolmoq) iborasi orqali baxtsizlik, xarobalik ramziga aylangani ko’zga tashlanadi. Shuningdek, islomiy ta’sir natijasida cho’chqa/to’ng’iz bilan bog’liq frazeologizmlarning deyarli mavjud emasligi madaniy taqiqning til sathidagi in’ikosidir. Lingvokulturologik tahlil zoofrazeologizmlarni kognitiv metafora nazariyasi bilan bog’lash orqali ularning qanday qilib inson olamini hayvonot olami timsollari vositasida konseptualashtirishini ochib beradi. Bu jarayonda hayvon obrazi antropotsentrik ko’chishga asos bo’lib, inson xarakteri, xulq-atvori va ijtimoiy munosabatlari “yirtqich – o’lja”, “xo’jayin – xizmatkor”, “ozodlik – tutqunlik” kabi stsenariylar bo’yicha modellashtiriladi. Shu ma’noda, “qo’y og’zidan cho’p olmagan” iborasi nafaqat beozorlikni, balki ideal ijtimoiy xulq namunasini, ya’ni jamoaga zarar yetkazmaslik qadriyatini targ’ib etadi; “bo’rining og’ziga tushmoq” esa xavf-xatar haqida ogohlantiruvchi axloqiy imperativ vazifasini bajaradi.

Zoofrazeologizmlarning milliy-madaniy o’ziga xosligini belgilovchi yana bir muhim omil ularning folklor, rivoyat va afsonalar bilan genetik aloqasidir. Ko’pgina frazeologik birliklar xalq ertaklari, latifalar yoki hayvonlar haqidagi hikmatli so’zlardan o’sib chiqqan bo’lib, shu tufayli ularning ichki shakli orqali etnomadaniy xotira jonlanadi. “Tulki bilan laylak” tipidagi syujetlar “tulkiga ayyorlikni o’rgatmoq” kabi iboralarning asosini tashkil etgan bo’lishi tabiiy. Shu bilan birga, qadimgi totemik e’tiqod va mifologik tasavvurlarning izlari ham ayrim zoofrazeologizmlarda saqlanib qolgan, masalan, bo’ri va ot obrazlari o’zbek folklorida muqaddaslik, himoyachilik ramzi sifatida qadimdan ulug’lanadi. Lingvokulturologik yondashuv doirasida alohida ta’kidlash lozimki, zoofrazeologizmlar nafaqat etnik ongda mavjud bo’lgan stereotiplarni aks ettiradi, balki ularni kelajak avlodlarga tayyor kognitiv andozalar sifatida uzatadi. Ular orqali “ideal er”, “ideal ayol”, “yaxshi qo’shni”, “dushman” kabi ijtimoiy rollar hayvon maskalari ostida moddiylashadi. Shu tariqa, zoofrazeologizmlar lingvomadaniy hamjamiyatning o’zini identifikatsiyalash va dunyoni toifalash mexanizmlaridan biri bo’lib xizmat qiladi. Taniqli frazeolog olim V. N. Teliyaning ta’kidlashicha, frazeologizmlarning madaniy-ma’noviy mazmuni ularning ichki shaklini tashkil etuvchi obrazli asosda mujassamlashgan bo’lib, bu asos milliy mentalitetning “tirik” xotirasidir. Sh. Rahmatullayev va M. Sodiqova kabi o’zbek frazeologlari asarlarida zoofrazeologizmlarning bu jihatiga doir qimmatli kuzatishlar mavjud bo’lib, ular milliy til manzarasining ajralmas qismi sifatida maxsus tadqiqotlarga tortilgan. O’zbek tili zoofrazeologiyasini qiyosiy-tipologik o’rganish esa ko’plab umummadaniy zoomorfik metaforalar (masalan, ilon – makr, tulki – ayyorlik) bilan bir qatorda etnospetsifik hodisalarni ham fosh etadi. Ingliz tilida “when pigs fly” iborasi imkonsizlikni bildirsa, o’zbek lingvomadaniyatida xuddi shu ma’noda “tuyaning dumi yerga tekkanda” zoofrazeologizmi qo’llanadi, bu yerda iqlim va xo’jalik muhiti bilan bog’liq holda cho’chqa o’rniga tuya tanlangani madaniy moslashuv namunasi sifatida ko’rinadi. Shuningdek, “itning oldiga suyak tashlamoq” iborasi ibtidoiy poraxo’rlik amaliyotini, it obrazi esa kamsituvchi metaforani ifodalashi bilan rus tilidagi “brosit kost” (itga suyak tashlamoq) yoki ingliz tilidagi “throw a bone to a dog” iboralari bilan hamohang bo’lsa-da, milliy muloqotda unga yuklangan ijtimoiy baho va diskursiv funksiyalar nozik farqlarga ega bo’lishi mumkin. Shu nuqtada zoofrazeologizmlar lingvokulturologik tadqiqot ob’yekti sifatida universal va spetsifik munosabatlar dialektikasini, til va madaniyatning o’zaro chambarchas bog’liqligini ko’rsatadi. Ular tilda o’ziga xos “hayvonot kodini” shakllantirib, dunyoning milliy lisoniy manzarasini yaratishda faol ishtirok etadi. Ushbu

kodni ochish orqali biz nafaqat til birliklarining semantik tuzilishini, balki xalqning tarixiy xotirasi, axloqiy-falsafiy qarashlari va poetik tafakkur tarzini ham teranroq anglaymiz. Natijada, zoofrazeologizmlar faqatgina lisoniy vosita emas, balki madaniy merosni avaylab asraydigan va uni kundalik nutq orqali qayta jonlantiradigan semiotik tizimning beqiyos namunalari sifatida maydonga chiqadi. Ularni tizimli o'rganish tilshunoslikning frazeologiya, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik kabi yo'nalishlarini yanada boyitishi, shuningdek, milliy o'zlikni saqlash va tillararo muloqotda tushunmovchiliklarning oldini olishga xizmat qilishi shubhasizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

Maslova, V. A. (2001). Lingvokulturologiya. Akademiya.

Rahmatullayev, Sh. (1978). O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. Fan.

Sodiqova, M. (1998). O'zbek tilidagi zoonim komponentli frazeologizmlar. Toshkent davlat sharqshunoslik instituti.

Teliya, V. N. (1996). Russkaya frazeologiya: semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspekty. Shkola «Yazyki russkoy kultury».

Yusupova, D. (2010). O'zbek va ingliz tillaridagi zoofrazeologizmlarning lingvokulturologik tahlili. O'zbek tili va adabiyoti, (4), 54–61.